

S. M. ALMƏMMƏDOVA
AMEA Tarix institutu

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ALINMA PARALELİZMLƏR VƏ ONU YARADAN AMİLLƏR

Annotasiya Azərbaycan dilinin terminologiyasının müasir mərhələdəki inkişaf yolları, terminlərin zənginləşmə mənbələri, terminoloji normalaşma prosesi və s. bu kimi nəzəri məsələlərin tədqiqi dilçiliyimizin aktual problemlərdəndir. Əlbəttə, bu məsələlərin kompleks həlli müəyyən mənada terminologiyamızın bugünkü inkişaf meyilərinin sistemli öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dil və onun normaları seçmə, əvəzlənmə, dəyişmə prosesi ilə əlaqədar təkmilləşir. Hər dövrün özünəməxsus ədəbi dil normaları da istər-istəməz terminologiyada bu və ya digər şəkildə əks olunur.

Acar sözlər: dil, termin, paralelizm, qrammatika, Azərbaycan

Ключевые слова: язык, термин, параллельность, грамматика, Азербайджан

Key words: Language, term, parallelism, grammar, vocabulary, Azerbaijan

Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən, daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Belə terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və söz birləşmələri yaranaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif anlayışlarla ifadə edilir və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Alınmaların mühüm bir hissəsi elmi dilin vahidləri olması, onların mühüm bir hissəsinin milli xarakter daşıması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Çünki elmin, texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə anlayışlar əksər hallarda bu və ya digər dildə yaranır və müxtəlif dillərə keçir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Bu tipli alınmalar çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik məna yükü ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olur. Son dövrlərdə dilə investisiya, kontrakt, kontur, krizis, kserokopiya, kvorum, kvota, lider və s. alınmalar daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların dildə qarşılıqları ilə investisiya-sərmayə, kontrakt-müqavilə, kontur istiqamət, krizis-böhran, kserokopiya – surət çıxaran, kvorum – yetərsay, kvota – qadağa, lider – başçı kimi milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir. Paralelliyyənin yaranmasına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də termin və anlayış münasibətinin düzgün müəyyənləşdirilməməsidir. Predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasının əsas xüsu-

siyyəti onu abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Bu da termin və anlayışın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm amillərdəndir. Anlayış insan beynində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gələ bilər. Anlayışın formalaşmasının əsasını predmet və məfhumlar haqqında məlumatların toplanmasıdır. Yəni, anlayışda insanların ictimai-tarixi təcrübəsi toplanır, müəyyən dövrdə toplanmış biliklər terminlərdə öz əksini tapır. Demək, anlayışın formalaşması sözün səs kompleksinin funksiya ilə bağlıdır. Çünki bu və ya digər anlayış dildə söz vasitəsilə reallaşır. Lakin sözlər anlayışı bütöv şəkildə ifadə etmir, yəni sözün mənasında anlayışın bütün məzmunu ifadə edilmir, onun yalnız cəmiyyətin bütün üzvlərinə məlum olan bir hissəsində istifadə edilir. Beləliklə, mənə anlayışın bir hissəsi kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, anlayış həmişə əlamətlər toplusunu əks etdirir. Sözün mənası isə bu əlamətlərdən yalnız birinə əsaslanır. Bununla yanaşı dilin lüğət tərkibi hesabına yeni sözlərin yaranma imkanlarının nəzərə alınmamasıdır. Buna görə də milli sözlərlə alınmalar paralel işlənir.

Bununla yanaşı bir alınma termin bir neçə mənanı da ifadə edir. Ona görə də anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya malik olan sözlər ifadə edə bilər. Məsələn; "aircraft" sözünün tələffüzü zamanı öz forma və təyinatlarına görə biri-birinə oxşamayan mənalara məsələn, qanadları olan, yaxud havanın təsiri hesabına atmosferdə saxlanıla bilən hər hansı aparatı təsəvvür etmək olar. Bütün əlamətlərinə görə bu anlayış şüurumuzda bir ümumi qrupda birləşdirilmişdir. Bu qrup ona xas olan əlamətlər kompleksi ilə, həmçinin uçan aparat anlayışı kimi şüurda qeyd olunur və sözlə də "təyyarə, hava gəmisi, helikopter" adlanır. Deməli, söz eyni zamanda anlayışı həm adlandırır, həm də onun mövcudluğunu, reallığını ifadə edir. Bu vaxt adlandırma bir neçə terminlə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə asindetik – bağlayıcısız, analogiya – bənzərlik, bərpa – rekonstruksiya kimi anlayışlar müxtəlif dublet terminlər ilə verilir. Bəzən isə bir termin müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənada işlənir. Məsələn, "korpus"- bir şeyin (canlı və ya cansız) gövdəsi. Korpusu irəli vermək; 2. Maşın, mexanizm, qurğu və aparatların qoruyucu üst hissəsi. Tekefon korpusu; 4. Hərb. İri qoşun birləşməsi. Korpus komandiri. 6. Bəzi ölkələrdə qapalı hərbi təhsil ocağı. Korpus məzunu; 6. Rəsmi nümayəndəlik. Diplomatik korpus; Konversiya – çevirmə, dəyişiklik. 1. Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə), konversiya prosesi; 2. Dilç. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi; məs., "Ahın göyləri titrədi" cümləsində "ah"ında olsa da, isim kimi işlənməmişdir. Kontur – predmetin, obyektin formasını, sərhədlərini göstərən xətt. Qurğunun konturları; 2. Müzakirə, problem, məsələ və s.-nin tematik çərçivəsi, hüdudları. Diskusiyanın konturlarını cizmaq; 2. Mobil rabitədə danışıq balansının limitləşdirilmiş müddət göstəricisi. Kontur yükləmək.

Elmi-texniki terminologiyanın orijinal dildə qısaldılmış frazaları özündə əks etdirməsi terminlərinə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Adətən belə terminlər çox-funksiyalı, yəni hər birində bir ümumi komponent olan gerçəkliyin bir neçə (adətən iki) obyektini əhatə edən mənə kəsb edir. Belə söz birləşməsinin birinci hissəsindəki bu ümumi komponent ikinci hissəyə defislə və ya bağlayıcıların köməyi ilə birləşir. Birinci hissədə bütün söz birləşməsinin müəyyənedici elementi bəzən düşür. Lakin belə tipli birləşmələrin nəzərdə tutulan tərcümə dilinə, yəni Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı onun mənə variantını yazmaq daha məqsəduyğun olardı. Terminə aid olan əlamətlərdən

biri də onun müəyyən elm, texnika və fəaliyyət sahəsində mövcud olan anlayışı dəqiq təyin etməsi və başqa anlayışlarla münasibəti müəyyənləşdirməyə imkan verməsidir. Terminin mənasının dəqiqliyi isə həmin müəyyən elm və texnika sahəsinə aid anlayışın dəqiq təyin olunması ilə bağlıdır və bu bağlılıq da ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrin inkişafına təkan verir. Bu həm də o deməkdir ki, müxtəlif elmi-texniki biliklər sisteminin inkişaf etməsi həmin sahələrlə bağlı olan terminoloji leksikanın inkişafına kömək edir. Bu eyni zamanda lüğət tərkibinin bu qatının durmadan zənginləşməsinə və yeniləşməsinə olan təsirini elmi-texniki bilik sahələrində tətbiq olunan terminologiyanın inkişafı zamanı da müşahidə etmək mümkündür.

Terminologiyada paralelizmlərin yaranmasının şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, müxtəlif dillərdə bu və ya digər anlayışları bildirən terminlər eyni yolla yaranmır, buna görə də sözün daxili forması ekvivalent terminlər üçün müxtəlif olur, bu da mövcud dil vahidləri əsasında yaranan yeni terminlərin struktur və semantikasına təsir göstərməyə bilməz. Bu xüsusiyyəti ayrı-ayrı terminoloji sahələrə, terminlərin bir dildən digərinə, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, alınan dildə (ingilis, rus) mövcud olan terminoloji vahidin bütöv və ya onun bir hissəsini tərcümə etməklə Azərbaycan dilində onun ekvivalentinin müəyyənləşdirilməsi zamanı orijinal dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında termin yaradılır ki, bu da tərcümə dilindəki strukturda və semantikada fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Məsələn, ICAO - International Civil Aviation Organisation (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı-ICAO), ANC - Air Navigation Commission (Aeronaviqasiya Komissiyası-ANC), SCAA - State Civil Aviation Authority (Dövlət Mülki Aviasiya xidməti), EANPG - European Air Navigation Planning Group (Avropa Aeronaviqasiya Planlaşdırılması üzrə Qrup-EANPG). Təbii ki, ikinci yerdə duran terminlər öz yığcamlılığına görə daha geniş istifadə olunur. Tərcümə olunan mənbədə təsvir edilən mahiyyətini bilmək tərcüməçiyə müvafiq termini seçmə prosesində məsələni düzgün həll etmək imkanı verir.

Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində paralellik faktları abbreviatur və qısaltmalara əsaslanan korrelyasiya halları daha çox müşahidə edilir. Müvafiq istiqamətli dilçilik tədqiqatlarında həm səs və ya hərfə qədər ixtisarlara, həm də hecaya qədər qısaltmaları ümumi adla – abreviatura termini ilə ifadə edilir. Bu termin isə latın dilindəki brevis “qısa” sözünün derivatını təşkil edir [1. s. 57]. Leksik paralellizm faktlarının daxili formasında baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən abreviaturlar haqqında da xüsusi sözyaradıcılığı növü qismində danışmaq vacibdir. Tədqiqatçıların bir çoxu [2.s.42], M.Adilov [3.s.67], H.Həsənov, Y.Məmmədli, S.Sadiqova [4.s.179-187] abreviasisyanı xüsusi növ sözyaradıcılığı üsulu kimi verir və bununla belə, abreviaturların digər söz yaradıcılığı üsulları ilə eyniləşdirilməsinin doğru yanaşma olmadığını da qeyd edirlər. Abbreviatur xarakterli paralellizm hadisəsindən bəhs edərkən mütləq mənada həmin qısaltmaların tərkib komponentlərindən bəhs etmək və bu tərkib komponentlərinin məruz qaldıqları qısaltma növlərini təhlil etmək vacibliyi ortaya çıxır. Doğrudur, bu üsul özünün yeni nominasiya vahidi olması ilə deyil, digər nominasiya vahidinin təkrarən və yeni formalı dil işarəsi statusu qazanması ilə səciyyələnir. Elə bu mənada da, onu digər daxili forma dəyişmələrindən fərqləndirmək lazım gəlir. Lakin Azərbaycan və ingilis dilləri arasında abrevitiv xarakterli paralelliklərin fərqli linqvopraqmatik mahiyyəti və eləcə də

fərqli linqvistik korrelyasiya imkanları onlar haqqında ayrıca və müfəssəl təhlil aparılmasını qaçılmaz edir.

Həyat dinamikasının artımı və eləcə də qloballaşma mühitində linqva franka səciyyəli ingiliscənin aparıcı mövqelərə malik olması abreviaturların paralellizm təşkil etməsini iki cəhətdən qənaət prinsipinə əməl etməklə ən müxtəlif növlərdən istifadə halları artır. “Gündən – günə inkişaf edən elmi – texniki tərəqqi ilə bağlı ixtisar yolu ilə yaranan terminlərin sayının artdığını” qeyd edən S.Sadiqova da bu məqama toxunaraq yazır: “Çoxsözlü adlar belə bir üsulun zəruriliyini aşkara çıxarmışdır. Çünki çoxsözlü adların qısa sözlərlə əvəz olunmasına böyük ehtiyac var. Abrevituara isə bu sahədə yeganə səmərəli yoldur” [4. s.180-181]. 2) digər tərəfdən beynəlxalq abreviaturların müəyyən standart qəliblərdə mövcud olması.Bu isə beynəlxalq anlaşmaya müsbət xidmət göstərir.

Azərbaycan və ingilis dilləri arasında paralellizm faktlarını təcəssüm etdirən abreviaturları onların 1) tanınma əmsalına görə, 2) yaranma üsullarına görə, habelə 3) derivativ potensialına görə də fərqləndirmək mümkündür.

1) Tanınma əmsalına görə Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı abreviativ xarakterli paralellizm faktlarının linqvopraqmatik aspektli dəyərləndirilməsi.

Bu kimi faktların ümumi leksik paralellizm faktları fonunda xüsusilə seçilməsi və özünəməxsus spesifikaya malik olması onların semantik adekvatlıq məsələləri haqqında ayrıca təhlili vacib edir. Belə ki, abbreviasiya və qısaltmalardakı paralelliklər özlüyündə sadəcə məlum qəlibli leksik müvaziliklərdə olduğu kimi nominasiyanın mənimsənilməsini deyil, xüsusi bir kod adı kimi mürəkkəb komponentli işarənin mənimsənilməsi anlamına gəlir. Media mühitində abreviaturların tanınma əmsalının xüsusi əyaniliklə ortaya çıxdığını qeyd edən D.A.Juravlyova bu linqvopraqmatik təhlil müstəvisində qısaltmaların aşağıdakı kimi təsnif edilməsini vacib sayır: 1) konvensional, yəni tanınma əmsalı ən yüksək olan abreviatur və qısaltmalar; 2) şəffaf abreviaturlar, yəni, tanınma əmsalı kifayət qədər yüksək olan abreviatur və qısaltmalar; iki qütb (yəni, konvensional və ezoterik) abreviaturlar arasında beynəlxalq terminologiyaya aid olan və ya beynəlxalq səviyyədə tanınan knematonimləri daxil edilmişdir. Məsələn, SMS, internet, NATO kimi abreviaturlar mütləq mənada konvensionaldırlar və onların əlavə heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur. Əksinə, WRC (World Rally Championship “Ralli üzrə dünya çempionatı”), GM (General Motors şirkəti) kimi abreviativlər isə ezoterik mahiyyət kəsb edərək, mütləq mənada əlavə şərhə zəruri edirlər[5,s.23]. Belə ki, onların standartlaşmaması və beynəlxalq abreviaturlar sırasında mövqelərinin birmənalı şəkildə möhkəmlənməməsi paralellərin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, bu və ya digər abbreviasiya nümunəsinin digər dildə orijinal mətnə olduğu kimi, yoxsa açılışının tərcüməsinə müvafiq şəkildə verilməsi terminologiyada həllini gözləyən problemlərdəndir. Məsələn, əgər Amerika Kosmik araşdırmalar təşkilatının beynəlmiləl sahədə demək olar ki, qəlibləşmiş adının, yəni NASA abbreviasiyasının açılışda tərcüməsinə heç bir lüzum görülməyə bilər.

NASA kosmik tədqiqat laboratoriyası Mars üzərində hərəkətə hazırdır. NASA mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan və 8 ay müddətində Marsa doğru hərəkət edən “Curiosity” cihazı “Qırmızı planetin” üzərinə düşür.

Təqdim edilən nümunələrdə orta statistik Azərbaycan oxucusunun hazırlıq səviyyəsindən və məlumat bazasından çıxış edilərək, NASA abreviaturunun müvafiq açılışının tərcüməsi təqdim edilməməsidir. Xatırladaq ki, NASA abreviaturunun ingilis

dilindəki açılışının (The National Aeronautics and Space Administration Azərbaycan dilinə təxmini hərfi tərcüməsi "Milli Aeronavtika və Kosmik İdarəetmə" kimi təqdim edilir. Maraqlıdır ki, bir çox hallarda Azərbaycan və eləcə də digər dillərə tərcümə zamanı həmin abbreviaturun fərqli təqdimatına da təsadüf etmək mümkündür. Belə ki, bu təqdimat NASA-nın qeyri – rəsmi, lakin işlək olan adı ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bu abbreviatura Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə aparılmalıdır. Bu prosesin özü hələlik dilçilikdə mübahisəlidir.

Onu da qeyd etmək ki, yuxarıda qeyd edilən abbreviatur paralellik nümunəsi onomastik leksikanı əhatə edir. Konkret olaraq, NASA, eləcə də Azərbaycan və ingilis dillərində paralel işlədilməkdə olan UNESCO, İESKO (ingilis dilində leksik açılışı: Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization "Təhsil, elm və mədəniyyət üzrə İslam təşkilatı"), NATO (North Atlantic Treaty Organization "Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı") kimi abbreviativ xarakterli leksik paralellər knematonimləri əhatə edir. Xatırladaq ki, knematonimlər "maddi – mədəniyyət, elm – texnika, mənəvi mədəniyyət əsərlərinin, inzibati idarələrin, təşkilatların və s. adlarını" əhatə edir.

Digər abbreviator paralelliyə nəzər salmaq:

NATO Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin, o cümlədən, İranın inkişafına mane olmaq üçün regiondakı fəaliyyətini genişləndirir.

Onu da qeyd etmək ki, "tanınma" baxımından yuxarıda qeyd edilən ingilis dilli abbreviaturaların, demək olar ki, əlavə şərh və açıqlamaya ehtiyacı yoxdur. Maraqlıdır ki, hətta bəzi hallarda eyni kontekst çərçivəsində Azərbaycan dilindəki digər abbreviator knematonimlərin açıqlanması təqdim edildiyi halda, ingilis dilli qısaltmaların şərhə verilmir.

Göründüyü kimi, onu qeyd etmək ki, (latın-yunan mənşəli interleksemlər istisna olmaqla) paralellizm faktlarının böyük əksəriyyətini ingilis dilli materiala istinadən yaranmış abbreviaturalar təşkil edirlər. Bu mənada Azərbaycan dili kontekstində paralellizmlərdən daha çox alınmalardan bəhs etmək daha düzgün olardı. Digər tərəfdən tanınma əmsalına görə, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində işlədilən abbreviatur xarakterli paralellizm faktlarını tanınma əmsalına görə iki əsas qrup daxilində fərqləndirmək olar: 1) simmetrik konvensionallığa malik abbreviaturalar; 2) asimmetrik konvensionallığa malik abbreviaturalar. Birincilərə hər iki dildə tanınma probelemi yaşamayan, sadəcə olaraq müəyyən qradasiya fərqliliyinə malik olan paralellik faktları daxildir. Eləcə də, ABC, NBC və s. şirkət adlarını bu sırada qeyd etmək olar. Araşdırmaımız daha çox appelyativ leksikanı əhatə etdiyindən, onomastik vahidlər qrupuna daxil olan knematonimlərdən daha çox ümumişlək xarakterli leksikada yer alan abbreviativ xarakterli paralellərə diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı. Məsələn, CV, VIP, PR, HR, P.S. və s. abbreviatur xarakterli paralellər bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

O da maraqlıdır ki, əslində CV abbreviaturu təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, eləcə də ingilis dili üçün alınma leksik vahid kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki, məlum olduğuna görə, CV abbreviaturu latın dilində "həyat axarı, gedişatı", "həyat yolu" mənasını ifadə edən söz birləşməsinin (Curriculum Vitae) komponentlərinin inisial-hərfləri əsasında yaranmış abbreviaturdur [6].

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralellizm faktları sırasında ingilis dilli ifadə və birləşmələrin əsasında yaranmış qısaltmalar da azlıq təşkil etmir. Məsələn, HR, V.İ.P., P.R. və s. bu kimi abbreviaturaları bu sırada qeyd etmək olar.

HR abbreviaturu ingilis dilindəki Human Resource “insan resursu” söz birləşməsinə əks etdirir.

Belə ki, bir çox halda bu abreviaturaların açılışı ilə qısaltma forması paralellik təşkil edir. Eyni zamanda, digər növ abreviaturalardan fərqli olaraq akronimlərin tələffüzü zamanı hərflərin birləşməsinə müraciət edilmir. Akronimlərdə abreviasiyaya məruz qalan birləşmə komponentlərinin inisial səslərinin vahid tam halında, bir söz kimi tələffüzü mümkün olur. Müqayisə edək: P.S. [pi-es] və V.İ.P. [v-i-p].

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı dublet faktlarına istinadən, yaranma üsulunu görə abreviasiyaları aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) akronimlər: VIP (oxunuşu:[vip]), SPA [spa] və s.; onomastik vahid olan paralellizm faktları sırasında NASA[nasa], qeyd etmək olar. 2) siqlar. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı paralellizm faktlarını təcəssüm etdirən siqların özlərini də iki yerə bölmək olar: 2 a.) Azərbaycan əlifbasına müəyyən uyğunluğu olan siqlar; 2 b.) Azərbaycan əlifbasına uyğunluğu olmayan, sırf ingilis əlifbasındakı hərf adlarına istinad edən siqlar. Onu da qeyd edək ki, abreviativ paralellərin böyük əksəriyyətini ingilis sözləri təşkil etdiyindən birinci yarımqrupa daxil olan siqların nadir rast gəldiyini qeyd etmək olar. Hətta eyni hərflərin adlandırmasında da müəyyən cüzi fərqlər müşahidə edilməkdədir. Məsələn: ML [em-el] çoxmənalı abreviaturu həm millimetr (ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində), həm də maşın industriyasına dair qısaltmanı (ML, ML-Class, ML-Mercedes) və digər anlamları ifadə edir. ML eləcə də bilavasitə dilçiliyə aid olan İKT anlayışının nominasiyasında istifadə edilir: ML (programming language).

Artıq deyildi ki, abreviativ paralellərin böyük qismini ingilis əlifbasına müvafiq siqlar təşkil edir: PR [pi-ar], HR [eyc - ar], GL [ci - el], GSM [ci - es - em], GPRS [ci - pi - ar - es] və s.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin işgüzar üslubunda son dövrlər müşahidə edilən tendensiyaya görə, həmin qrup abreviasiya faktlarının dilimizin orfoqrafik sistemində müvafiq variantının da müvazi şəkildə işlədilməsi halları müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycan dilində, hətta rəsmi sənədləşmələrdə PİN kod qarışıq abreviasiyasının iki yazılış növünün olduğunu görürük: PİN kod və PİN-kod. Onu da qeyd edək ki, iqtibasına yer verdiyimiz və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsinə aid olan sənəddə təqdim edilən digər abreviasiya nümunələri (Gömrük ödənişlərinin ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi-GÖÖEN; Vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi-VÖEN) Azərbaycan dilinə istinad etsə də, PİN (kod) abreviasiyası, məlum olduğu kimi, ingilis dilinə əsaslanır. Bu isə həmin beynəlxalq statuslu paralellərin unifikasiya edilməsini zəruri edir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində PİN abreviaturu əksər hallarda dəqiqləşdirmə ləksemsiz (code “kod” sözü olmadan) işlənə bilər. Azərbaycan dilində PİN kod birləşməsində kod komponenti mütləq işlənir. Faktlar göstərir ki, abreviaturaların tərkibində işlənən sözlər müxtəlif formalarda verilir. Məsələn, email və ya e-mail yazılış formalarına malik olan beynəlxalq İKT terminindəki mail (dilimizdəki oxunuşu: [meyl]) “poçt” mənasını ifadə edir. Belə bir orfoqrafik variantlılığın KİV və rəsmi dövlət qurumlarının məlumatlarında yer alması bu sahədə standartlaşmanın vacibliyini ortaya qoyur.

Məlumdur ki, bu qarışıq tipli abreviasiya Electronic mail söz birləşməsinin birinci komponentinin inisial səsə qədər abreviativ ixtisarı nəticəsində (Electronic > e) meydana gəlmişdir.

O da maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində həmin tərkibin sonuncu komponentinin tərcüməsi də e- post şəklindədir..

SİM – kart (ingilis dilində: SIM card). SİM abreviasiyasının açılışı ingiliscə “abonentin identifikasiya modulu” (A subscriber identity module or subscriber identification module>SİM

Azərbaycan dilində paralellizm situasiyasını yaradan alınmalar bəzən dil mühitinə elə inteqrasiya edilirlər ki, onların hətta, aktiv derivativ potensialının formalaşdığını söyləmək mümkün olar. Alınma abreviaturları derivativ aspektində araşdırmış A.P.Konenkonun da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, təkcə yerli (ana) dil materialına istinad edən abreviaturlar deyil, alınma abreviaturlar da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirə bilirlər [7, s.77].

Bu mənada, həmin qrup paralellizm faktlarını 1) aktiv və 2) qeyri – aktiv derivativ potensiala malik olduğuna görə fərqləndirmək olar. Qeyri – aktiv derivativ potensialı abreviaturların mütləq əksəriyyətini yeni dövr elm – texnika yeniliklərini təşkil edən qısaltmalar əhatə edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, son dövrlərə aid olan təkrar nominasiya faktları arasında da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirən abreviasiya faktları yoxdur. Məsələn, PR (yəni Public Relations) abreviaturunun “hərflə açılışı” artıq müstəqil söz kimi dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir: piar, piarçı, piarçılıq və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin leksik sistemində abreviativ xarakterli paralellizm faktları istər daxili forma özəlliklərinə görə, istər linqvopraqmatik mahiyyətinə görə, istərsə də derivativ potensialına görə təhlil edilərək sabit formaları müəyyənləşdirilməlidir. Bu leksik paralellizm faktlarının semantik adekvatlıq əmsalını müəyyənləşdirərkən, bu müvazilik situasiyalarının aradan qaldırmaq mümkündür. Belə ki, dildə leksik paralellik faktlarının semantik adekvatlıq palitrasına həm tam adekvat müvazilik halları, həm qismən uyğunluq nümayiş etdirən korrelyantlar, həm də tamamilə fərqli semantikaya malik olan paralellik nümunələri daxildir. Bu mənada, şərti olaraq, verilən semantik adekvatlıq şklasına uyğun olaraq üç qrup korrelyativlikdən danışmaq olar. Birinci qrup semantik korrelyantlarafact– fakt, e announce-anons, balance-balans anecdote-aneddot, balcony-balkon, refrigerator–refrijirator, baggage-baqaj, incident-insident, intellect-intelekt, limit-limit, monotone-monoton, opponent-oponent, sandwich-sendviç, modern-modern, immigrant-imiqrant, popular-populyar, predikative-predikativ, attributive-atributiv və s.misal göstərmək olar. Belə ki, həqiqətən də, haqqında bəhs etdiyimiz leksik müvazilik halları tərcümə prosesinin keyfiyyətinə neqativ yöndə təsir etmə imkanına malik olan semantik psedokorrelyantları əhatə edir. Göründüyü kimi, bu leksik vahidlər fərqli dil materialına istinad edir; eyni və ya oxşar fonetik cildə malik olmasına baxmayaraq, əksər hallarda fərqli və bəzən isə ümumiyyətlə ortaq genetikadan məhrum mahiyyət nümayiş etdirir.

Bu növ leksik paralellizmləri və ümumiyyətlə leksik paralellizm hadisəsini, sadəcə olaraq, qohum dillər arasında müşahidə edilən korrelyasiya faktları ilə məhdudlaşdırmaq kökündən yanlış yanaşma olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin leksik inventarı kifayət qədər leksik paralellik faktları təqdim edir. Həmin leksik paralellizmlər istər tam və ya qismən semantik adekvatlıqla bağlı, istərsə də semantik uyğunsuzluqla əlaqədar olaraq bizim tədqiqatımızın obyektinə baxımından xüsusi maraq kəsb edilir. Həmin morfemlər arasında –izm (- ism) şəkilçisinin xüsusi məhsuldarlıqla seçildiyini söyləmək olar. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralelliklər

faktları arasında da – izm morfemli müvazilik faktları az deyil. Məsələn: agnosticism – aqnostizm, anachronism – anaxronizm, anarchism – anarxizm, isomorphism – izomorfizm, dynamism – dinamizm, euphemism – evfemizm, hedonism – gedonizm, rheumatism – revmatizm və s. əksər hallarda həmin interleksemlərin – izm (-ism) şəkilçisiz ilkin formasının və ya digər derivatın da mənimsənilməsi onların dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla morfoloji üzvlənməyə məruz qalmasını təmin edir. Məsələn, izomorf – izomorfizm, anarxiya – anarxizm, aqnostik – aqnostizm və s.

Müqayisə üçün digər bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Söhbət Azərbaycan dilində tam və şəffaf üzvlənməyə məruz qalmayan, lakin bununla belə dil daşıyıcısında komponent mürəkkəbliyi təəssüratı yaradan vahidlərdən gedir. Belə ki, hətta, ingilis dilinə bələd olmayan Azərbaycan dili daşıyıcılarına biznes sözünün tanış olması, onların biznesmen sözünün üzvlənmədirlməsi işinə yardımçı ola bilər. Lakin digər tərəfdən o da diqqətdən yayınma bilməz ki, Azərbaycan dilində biznesmen və biznesmenlər kimi qrammatik forma variantlılığına malik olan bu leksem əslində cəm formada olan söz – forma kimi mənimsənilmişdir. Yəni, Azərbaycan dili daşıyıcısı biznesmen sözündə “iş adamı” deyil, “iş adamları” anlamının ifadə tapmasının fərqi varmır. Xatırladaq ki, ingilis dilində biznesman – biznesmen sözləri müvafiq olaraq, “iş adamı” və “iş adamları” mənalarını ifadə edir.

Həmin morfemlər arasında –izm (-ism) şəkilçisinin xüsusi məhsuldarlıqla seçildiyini söyləmək olar. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralelliklər faktları arasında da – izm morfemli müvazilik faktları az deyil. Məsələn: agnosticism – aqnostizm, anachronism – anaxronizm, anarchism – anarxizm, isomorphism – izomorfizm, dynamism – dinamizm, euphemism – evfemizm, hedonism – gedonizm, rheumatism – revmatizm və s. əksər hallarda həmin interleksemlərin – izm (-ism) şəkilçisiz ilkin formasının və ya digər derivatın da mənimsənilməsi onların dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla morfoloji üzvlənməyə məruz qalmasını təmin edir. Məsələn, izomorf – izomorfizm, anarxiya – anarxizm, aqnostik – aqnostizm və s.

Müqayisə üçün digər bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşərdi. Söhbət Azərbaycan dilində tam və şəffaf üzvlənməyə məruz qalmayan, lakin bununla belə dil daşıyıcısında komponent mürəkkəbliyi təəssüratı yaradan vahidlərdən gedir. Belə ki, hətta, ingilis dilinə bələd olmayan Azərbaycan dili daşıyıcılarına biznes sözünün tanış olması, onların biznesmen sözünün üzvlənmədirlməsi işinə yardımçı ola bilər. Lakin digər tərəfdən o da diqqətdən yayınma bilməz ki, Azərbaycan dilində biznesmen və biznesmenlər kimi qrammatik forma variantlılığına malik olan bu leksem əslində cəm formada olan söz – forma kimi mənimsənilmişdir. Yəni, Azərbaycan dili daşıyıcısı biznesmen sözündə “iş adamı” deyil, “iş adamları” anlamının ifadə tapmasının fərqi varmır. Xatırladaq ki, ingilis dilində biznesman – biznesmen sözləri müvafiq olaraq, “iş adamı” və “iş adamları” mənalarını ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, alınmalar eyni bir sahə hüdudunda həm prosesi, həm də bu prosesin nəticəsini bildirməsi zamanı bir çox hallarda biz terminlərin müəyyən polisemiyasını da müşahidə edilir. Məsələn, loading - yükləmə həm fəaliyyət növü və həm də bu fəaliyyətin nəticəsidir, generation - generasiya həm proses və həm də bu prosesin nəticəsidir, thermoisolation - termoizolyasiya proses və materialdır və s. Belə hallarda ayrı-ayrı elmi-texniki terminoloji sistemdə spesifik özünəməxsusluq, müxtəlif terminlərə xas olan müəyyən xüsusiyyətlər də özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aid olduğu dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyət-

lərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: bir semantik sahə hüdudlarında eynimənalılıq; kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominativ funksiyası; terminin üslubi neytrallığı; terminin anlayışdan və ya denotatdan asılılığı; terminlərin sistemliliyi. Bu fərqlərdən ən əsası odur ki, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin formalaşma və sabitləşmə prosesi davam etdiyindən burada müxtəlif mənbəli alınma terminlər çoxluq təşkil edir və terminlərin başlıca xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, terminlərin yeganə funksiyası - anlayışın adıdır, bu zaman hər hansı emosional – ekspressiv anlar tamamilə aradan qalxır və onlar sırf termin funksiyasını yerinə yetirirlər. Məhz buna görə də terminoloji sistemində ekspressiv-üslubi sinonimlər deyil, ancaq paralellər yaranır. Məsələn, declared distances-heliports - heliportlarda helikopterlərin uçub-qalxması üçün elan edilmiş məsafə; duty-free-articles - daşınma zamanı gömrük rüsumu ödənilməyən yüklər; quick-attach-detach - aksesuarların mühərrikin ötürücü qutusuna birləşməsi üçün tez sökülə bilən birləşmə; fatigue or fatigue failure - əyilmə, tərpnəmə və ya müxtəlif titrəyişlər nəticəsində materialın üzülməsi, yaxud sıradan çıxması və s. Deməli, tərcümə prosesində də paralellər yaranır. Hər bir terminoloji lüğətdə texnikanın müxtəlif sahələrinə aid ola bilən bir neçə ekvivalent uyğunluqlar verilə bilər. Əgər hər hansı lüğətdə verilən bütün uyğunluq variantlarına diqqətlə yanaşsaq, onda bütün bu variantları birləşdirən hər hansı ümumi bir cəhət aşkar etmək olar. Məhz bu ümumilik verilən terminin invariant mənasını təşkil edir. Hər şeydən əvvəl bu invariant mənanı hər hansı termin şəklində izah etmək olmaz, yalnız izahat şəklində təsvir etmək olar. İnvariant mənanı aşkarlayaraq translyata keçmək, termini, yaxud da tərcümə dilində uyğun təsviri seçmək olar. Beləliklə, invariant məna terminlərin özünəməxsus bir neçə spesifik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etməyə imkan verir; terminlər müəyyən sahəyə aid olaraq, elmi-texniki anlayışları ifadə edir, dəqiqdir, onların mənası kontekstdən asılı olmur, nominativ və definitiv funksiya daşıyır, təkmənalılığa daha çox meyilli olur. Lakin bu hallar həmişə gözlənilmir. Məsələn, Artıq qeyd edildiyi kimi, termin adətən elmin hər hansı xüsusi sahəsindən gerçəkliyin konkret obyektini bildirir. Təbii ki, həm bu obyekt, həm də anlayış dildən asılı deyil. Bu və ya digər terminlə adlandırılan obyekt və anlayış dil ilə deyil, elmin özü və ya texnika sahəsi ilə müəyyənləşdirilir. Məhz bu vəziyyət ekvivalent terminlərin tapılmasına imkan verir və belə yanaşma funksional yanaşma adlanır.

Nəticə: Dildən asılı olmayaraq istənilən terminin ümumi xüsusiyyətləri bir semantic sahə hüdudlarında eyni məna ifadə etməsi, kontekstdən asılı olmayaraq terminin dəqiqliyi, yəni onun sırf nominative funksiyası, terminin anlayışdan və yaxud denotatdan asılılığı və onların sistemliliyi ilə xarakterizə olunur. Bu şərtlərin pozulması terminologiyada paralellərin yaranmasına səbəb olur. Belə paralellərin unifikasiyası dilin inkişafı istiqamətində ən mühüm problemlərdəndir. Standartlaşma prosesində bu dəyişikliklər müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənməlidir. Bu proses öz növbəsində bütünlükdə həm terminlərin, həm də terminologiyanın milli dilimizin xüsusiyyətlərinə əsaslanması ilə reallaşır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е. М.: Просвещение, 1976
2. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186s.
3. Adilov Məmməd. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. B.: "Elm", 2010, 168s.

4. Sayalı Sadıqova. Azərbaycan terminologiyası, Bakı: Elm, 2011, 380s.
5. Д.А. Журавлева К проблеме изучения аббревиатур как формантов информационного потока в медийном пространстве //MagisterDixit» - научно-педагогический журнал Восточной Сибири №3 (09). Сентябрь 2011(<http://md.islu.ru/>)
6. http://en.wikipedia.org/wiki/Curriculum_vitae
7. Кононенко А.П. Заимствованные сокращения как выражение экономии языковых средств: на материале английского и русского языков <http://www.dissercat.com/content/zaimstvovannye-sokrashcheniya-kak-vyrazhenie-ekonomii-yazykovykh-sredstv-na-materiale-anglii>

РЕЗЮМЕ

Научно-техническая терминология отображает более проворный, лексический слой, основанный на научные принципы, усложнившиеся своей унификацией в тех или иных сферах науки, подверженный к постоянному и интенсивному обогащению, изменению. Таким образом посредством перехода на язык таких терминов возникая новые слова и словосочетания в словарном составе языка одно понятие выражается различными понятиями и зарождаются параллели. В статье показываюся примеры проводясь обширные исследования по этому поводу.

SUMMARY

Scientific and technical terminology reflects a more agile, lexical layer, based on scientific principles, complicated by its unification in the various areas of science, which is subject to constant and intensive enrichment change. Thus by transition into the language of the terms arising new words and phrases in the vocabulary of the same concept expressed in a variety of concepts and parallels are emerging. This paper presents examples of conducts extensive research on this subject.